

Zofia Chyra-Rolicz

Uniwersytet w Siedlcach

ORCID: 0000-0002-0868-1205

Spółdzielcze tradycje Łomży

Co-operatives traditions of Łomża

SUMMARY

Co-operatives traditions in Łomża had reached to the end of XIX c. This small town was a capital of provincial district in the Russian Empire, very oppressive against initiatives of Polish associations. Patterns of co – operative activity had met here the long lasting difficulties to adaptation. There were no co-operatives rules and decisions to allowed for registration depended of voluntary of authority in the capital of the state in Petersburg until 1905/1906. Łomża had developed very quickly in the end of XIX c. as a small industrial, craftsmen and trade centre. The town became a financial center for the nearest region. Early co – operative initiatives had appeared here in 80. XIX. in area of credit and saving chaises associated entrepreneurs, craftsmen, shopkeeper. This chaise self – helped, established in 1884 was open for everybody, which had been occupied in mentioned activity. It was very useful, win a success, in 1909 it associated 1581 members. This chaise a part of surplus had given for support poor people, the organization of fire-fighters, schools and hospitals This initiative of an economic association was later more than 20 years to compare the western part of Polish lands under German power. Local social groups of middle class, intellectuals as well craftsmen and shopkeepers were interested in developing such organizations. The local newspaper “Wspólna Praca” (Common Work) supported proves and propagated co-operative patterns of activity. Consumer co-operatives also appeared in Łomża late, in 90. XIX. The first such co-ops were registered in 1897 as open society, it had survived and also win a success. The success lead to the similar initiatives Better condition for establishing the Polish societies appeared during the revolution 1905-1907. The registration was decided on governor level. Many new co-ops appeared in this time. Three new consumer co-ops were established in Łomża. One of them, created in 1906, had provided the bakery, the biggest in the town. It decided about lower price for bread. The new impulse for

developing of co-ops gave the Co-operators Society, which units was established in Łomża in 1907 in the seat of newspaper "Common Work".

Consumer co-ops survived in Łomża time of the I world war supporting habitants of the town, not only members, in food strictly limited by German occupants. Co-ops also helped war's refugees.

In the independent Poland in the middle wars time, co-operative movement had good conditions of developing and Łomża became the co-operative centre in the region, mainly consumers, credits and agricultural trade. Local consumer co-operatives entered into countrywide alliance and there were the seat of regional unit of the Consumer Co-operatives Alliance "Społem" (Together) here. It invested in real estate, built the railway to the own wholesale, which applied different co-ops from this region in small towns and villages. Łomża was also the financial center with The Stefczyk's Chaises giving the cheap credit for local society.

After the second world war co-operatives existed in Poland as an important part of national, central planed economy, so called "socialized social economy". It meant the big quantitative development and appearance of new branches of co-ops as workers' labour, disables persons, craftsmen, self-help peasants, housing. Co-ops had possibility to provide the large social and cultural activity addressed to different groups of society: employees and their families, women, youth, disabled persons. Łomża became the seat of provincial units of countrywide alliances of different type of co-ops.

Keywords: Łomża, co-operatives XIX-XX c., The Society of Co-operators, The Central Society of Agriculture, Unit Społem

STRESZCZENIE

Tradycje spółdzielcze Łomży sięgają schyłku XIX w., gdy to gubernialne miasto, leżące blisko granicy Cesarstwa Rosyjskiego i Niemieckiego, przeżywało okres rozwoju gospodarczego, pojawiania się nowych inicjatyw w przemyśle, rzemiośle i handlu oraz napływu ludności i szybkiego rozwoju przetrzennego miasta. Łomża stawała się centrum finansowym dla okolicy, powstawały tu instytucje drobnego kredytu i placówki oszczędnościowo – pożyczkowe o różnym charakterze i klienteli. W 1883 r. powstała kasa Pożyczkowa Przemysłowców Łomżyńskich, a w 1897 r. rozpoczęto organizację pierwszej spółdzielni spóżywców. Większy rozwój inicjatyw spółdzielczych był możliwy dopiero podczas rewolucji 1905 r., zwłaszcza gdy w 1907 r. powstał w mieście oddział Towarzystwa Kooperatystów. Wielki rozwój spółdzielczości w Łomży nastąpił w okresie międzywojennym. Miał tu siedzibę oddział terenowy Związku Spółdzielni Spóżywców „Społem”, który obsługiwał także spółdzielnie z okolicznych powiatów,. Działała tu także Kasa Stelczyka i Centralna Spółdzielnia Mleczarska „Zdrowie”. Po II wojnie światowej oddział Związku „Społem” został otwarty ponownie w 1945 r., jednak w 1950 r. nastąpiła jego likwidacja w związku z reorganizacją polskiej spółdzielczości i powstaniem sieci GS „Samopomoc Chłopska”. W 1958 r. powstała Łomżyńska Spółdzielnia Mieszkaniowa, która umożliwiła poprawę warunków bytowych ponad 30 tys. mieszkańców miasta. W Łomży istniały powiatowe (a od 1975 r. wojewódzkie) związki spółdzielni różnych branż. Większy rozwój spółdzielczości obserwowany był w okresie wojewódzkim miasta, załamany jednak likwidacją systemu socjalistycznej struktury spółdzielczości na początku transformacji ustrojowej. Łomżyńskie spółdzielnie, chociaż poniosły dotkliwe straty, zdołały przystosować się do warunków wolnorynkowych.

Słowa kluczowe: Łomża, spółdzielczość XIX-XX w., Towarzystwo Kooperatystów, Centralne Towarzystwo Rolnicze, Związek Społem

Wstęp

Tradycje spółdzielcze Łomży sięgają schyłku XIX w., gdy to gubernialne miasto, leżące blisko granic Cesarstwa Rosyjskiego i Niemieckiego, przeżywało okres rozwoju gospodarczego, pojawiania się nowych inicjatyw w przemyśle, rzemiośle i handlu, napływu ludności i rozwoju przestrzennego miasta. Nowinki spółdzielcze docierały do Łomży z pomocą prasy i osobistych kontaktów przedstawicieli miejscowej inteligencji.

Spółdzielczość stać się miała nadzieją i kierunkiem działania pokoleń polskich społeczników zmuszonych klęską zbrojnych powstań do zmiany orientacji swego działania z etosu walki na etos pracy u podstaw w kraju zacofanym gospodarczo i społecznie. Wzory działania wytyczały dobre doświadczenia z zaboru pruskiego, gdzie wcześniej rozwijający się (w latach 30-40. XIX w.) ruch stowarzyszeniowy integrował polskie społeczeństwo wobec polityki zaborcy, służąc zachowaniu tożsamości narodowej i stanu posiadania. Samopomoc społeczna, głoszona przez Karola Marcinkowskiego, Karola Libelta i Augusta Cieszkowskiego, zaowocowała po paru dziesiątkach lat powstaniem polskiego systemu spółdzielczego, połączonego w Związek Spółek Zarobkowych i Gospodarczych na Wielkie Księstwo Poznańskie i Prusy Zachodnie, wsparty od 1885 r. własnym Bankiem Związku. Samopomoc pieniężna, stać się miała nie tylko źródłem wyposażenia spółdzielni w fundusze własne, lecz również źródłem gospodarczej emancypacji stowarzyszonych, uspołecznienia zysku częściowo przez podział pomiędzy członków i przeznaczaniu go na cele ogólne i narodowe. Program pracy u podstaw stał się aktualny dla wielu regionów ziem polskich, traktowanych przez zaborców jako teren bezwzględnej eksploatacji ludności i naturalnych zasobów kraju.

W zaborze rosyjskim idee spółdzielcze propagował w 1865 r. miesięcznik „*Ekonomista*”, redagowany przez wielu wybitnych przedstawicieli liberalnej inteligencji i burżuazji. Na tym polu zasłużyli się zwłaszcza Mcisław Trepka, Józef Kirsztrot-Prawnicki, Aleksander Makowiecki. Również dla propagatorów rozwoju spółdzielczości w zaborze rosyjskim spółdzielnie miały być pomocniczymi organami wspólnoty-narodu, służącym celom ogólnym¹.

Jednak warunki tworzenia polskich organizacji spółdzielczych były w zaborze rosyjskim znacznie trudniejsze aniżeli pod zaborem niemieckim i austriackim. Nie było specjalnych regulacji prawnych dotyczących spół-

¹ *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. I do 1918 r. pod red. S. Inglota, Warszawa 1971, s. 242-244.

dzielni, a założenie spółdzielni wymagało (aż do 1905 r.) uciążliwych formalności w Petersburgu i zgody Ministra Spraw Wewnętrznych, niechętnego inicjatywom stowarzyszeniowym polskiego społeczeństwa. Często inicjatywy spółdzielcze rejestrowano u notariusza w różnej formie spółek dochodowych osób.

Myśli pozytywistów rozwinął po rewolucji 1905-1907 cieszący się dużą popularnością filozof Edward Abramowski (1868 – 1918)². Rozczarowany do metod działania lewicowego ruchu robotniczego, coraz większe nadzieje wiązał za spółdzielczością, która – jak mniemał – zdolna była dokonać gruntownych przeobrażeń gospodarczo-społecznych i etycznych świata. W polskich realiach legalnie działająca spółdzielczość stać się miała wedle Abramowskiego bazą polskiego ruchu stowarzyszeniowego, a zarazem ruchu niepodległościowego budowanego w oparciu o istniejące polskie placówki, które w warunkach niewoli politycznej przejmować miały funkcje własnego państwa. Spółdzielczy program Abramowskiego z lat 1907-1912 był unowocześnioną wersją programu wielkopolskich spółdzielców z lat 70-tych XIX w.³ Odmienne jednak, niż w zaborze pruskim – na czoło ruchu wysuwał nie spółdzielczość kredytową, lecz szerzej rozwijającą się (w zaborze rosyjskim i austriackim) spółdzielczość spóżywców.

Spółdzielczość spóżywców

Powstanie pierwszych spółdzielni spóżywców związane było z okresem tzw. gorączki kooperacyjnej, jaka pod wpływem propagandy „Ekonomisty” ogarnęła środowiska inteligenckie, burżuazyjne i ziemiańskie w Królestwie Polskim. Wcześniej ośrodkiem propagandy spółdzielczej stała się Warszawa. Ośrodkiem oddziałującym na rozprzestrzenianie się inicjatyw spółdzielczych na północnym Mazowszu był również Płock oraz Białystok, leżący już na terenie guberni grodzieńskiej i włączony do Cesarstwa Rosyjskiego. U schyłku XIX w. istniał już tam poważny ośrodek przemysłu tkackiego, robotnicy tworzyli organizacje samopomocowe takie jak kasy, na bazie których często powstawały robotnicze kooperatywy⁴.

² Od Edwarda Abramowskiego do Jana Józefa Lipskiego. *Z dziejów niepodległościowego i demokratycznego nurtu w polskim ruchu socjalistycznym*, pod redakcją M. M. Drozdowskiego, Warszawa 2002.

³ Z. Świtalski, *Stan wiedzy o życiu i twórczości Edwarda Abramowskiego*, Warszawa 1979, s. 11.

⁴ *Zarys historii Powszechnej Spółdzielni Spóżywców w Białymstoku*, w zbiorach SIB, s. 2, 3, 4, 5; J. Żerkowski, *Najstarsze spółdzielnie spóżywców w Polsce*, Warszawa 1974, s. 174.

W Łomży, żywym ośrodku handlu zdominowanego przez ludność żydowską, od 1897 r. podejmowano próby założenia powszechnej, otwartej dla wszystkich spółdzielni spożywców. Początek był trudny. Na zebranie założycielskie przyszło zaledwie 8 osób. Formalności rejestracyjne trwały długo, spółdzielnia rozpoczęła działalność dopiero w lutym 1902 r.⁵ Wpisowe wynosiło 1 rb., a udział członkowski 10 rb. Spółdzielnia była tzw. powszechna czyli dostępna dla wszystkich chętnych, dopuszczono nawet członkostwo Żydów, jednak bez prawa głosu stanowiącego. Prezesem został znany miejscowy adwokat Bolesław Hanussowski. Już w pierwszym roku działalności wartość sprzedaży sięgnęła 55, 4 tys. rb, a zysk wyniósł 1662 rb. Spółdzielnia szybko odniosła sukces, do czego przyczyniło się otwarcie w sierpniu tegoż roku sklepu kolonialnego przy ul. Długiej. Dobrze zaopatrzona placówka przyciągała klientów: „W spółdzielczym sklepie kolonialnym znajdowało się w stałej sprzedaży kilka gatunków mąki krajowej i rosyjskiej, kasza gryczana, orkiszowa, owsiana, jagłana, wyborowa krakowska, wina różnych marek, likiery, koniaki i rumy, duży wybór serów, masło syberyjskie topione, powidła miechowskie i marmolady, kompoty, borówki smażone, konserwy rybne, śledzie na beczki, półbeczki, kopy i sztuki, minogi i sandacze. Nęciły fugi prasowane, daktyle marokańskie, jabłka i gruszki amerykańskie, rodzyunki małe, duże i czarne, winogrona, kawior amurski, prasowany lub ziarnisty, ogórki litewskie na sztuki oraz Śnieżyńskie na beczułki. A wszystko to z prośbą o <<obejrzenie i wypróbowanie>>⁶. W 1904 r. sprzedano towarów już za ponad 56 tys. rb.⁷, co stanowiło najlepszą propagandę spółdzielczości i zachęciło do naśladowania. W 1908 r. spółdzielnia liczyła już ponad 300 członków.

Z danych zbieranych w latach 1902-1903 przez A. Pollacka na temat kooperacji w zaborze rosyjskim i w Małopolsce zachodniej wynika, że na terenie północnego Mazowsza działały wówczas następujące spółdzielnie spożywcze: w Płocku, Łomży, w Wólce pod Mławą oraz sklepy spółki spożywczej przy cukrowni w Ciechanowie⁸. Było to jeszcze bardzo niewiele zważywszy na rozległy teren. Pewną przeszkodą były bez wątpienia względy proceduralne trudnej rejestracji sięgającej aż Petersburga. Spółki powstawały i działały w miastach gubernialnych, skupiskach inteligencji, drobnych przedsiębiorców, drobnomieszczanstwa podatnego na propagandę spółdzielczą. Charakter regionu rolniczego, o nielicznych i rozsianych ośrodkach przemysłowych

⁵ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 – 1918*, Łomża-Białystok 1993, s. 59.

⁶ Cyt. za A. Dobroński, s. 59.

⁷ Ibidem.

⁸ L. Krzywicki, *Stowarzyszenia spożywcze. Ustęp z dziejów kooperacji*, Warszawa 1903, s. 298, 299.

sprawił, że nie występowały tu jeszcze sklepy przyfabryczne (jedeny wyjątek w Ciechanowie) działające w Zagłębiu Staropolskim i Zagłębiu Dąbrowskim.

Warunki polityczne sprawiły, że spółdzielczość spożywców w Królestwie Polskim zaczęła się systematycznie rozwijać dopiero po 1905 r. Do 1904 r. zatwierdzonych zostało przez ministerstwo 49 stowarzyszeń. Wiele z nich prowadziło jednak skromną działalność, nie potrafiły przyciągnąć w swoje szeregi ani ludności robotniczej ani wiejskiej. Skupiały one głównie sfery urzędnicze, ludzi średnio zamożnych, którzy nie wiązali z rozwojem spółdzielni większych nadziei. Wiele ze stowarzyszeń powstałych do 1904 r. – upadło. Jak wynika z późniejszych materiałów, zaledwie 22 spółdzielnie przetrwały ten okres⁹. Były wśród nich spółdzielnie łomżyńskie.

Dopiero w latach rewolucji 1905-1907 nastąpiło ożywienie ruchu spółdzielczego, złagodzeniu uległy przepisy dotyczące rejestracji stowarzyszeń o różnym charakterze. Nowa ustawa o stowarzyszeniach ułatwiła rejestrację wielu nowych spółdzielni na szczeblu guberni. W końcu 1906 r. istniało 68 spółdzielni, a już w końcu 1907 r. – około 500, w końcu 1908 r. – 670 z ilością członków – około 90 tys. Najwięcej spółdzielni spożywców powstało na terenie guberni piotrkowskiej, warszawskiej, lubelskiej i łomżyńskiej, głównie w większych ośrodkach przemysłowych lub w ich okolicach¹⁰. Lepsze warunki działania umożliwiła pewna liberalizacja polityki wobec dążeń emancypacyjnych Polaków, a także fakt powstawania większych ośrodków przemysłowych i robotniczych, gdzie idea kooperacji, zwłaszcza spożywczej, trafiła na podatny grunt.

W 1905 r. w Łomży powstało II Stowarzyszenie Spożywcze z własnym sklepem „łokciowym”, liczące w 1911 r. 242 członków, w tym 20 księży. Władze spółdzielni dbały o dobór atrakcyjnego towar, mogący zaspokoić nawet potrzeby wybrednego klienta: „Należało iść do sklepu łokciowego po sukna, i wełny, płótna i płócienka, bieliznę z wymyślnie nazwanych materiałów, białą i koronkową, po szale, i chusty, firanki i koronki, igły, nici i tasiemki, po rękawniki, kamizele, koszule, krawaty i rękawiczki, potniki i fiszbiny, sienniki i dywany, brylanty sztuczne w amerykańskim złocie i srebrze (od 0,5 do 7 rb za sztukę) pióra wieczne angielskie z 14 karatową złotą stalówką, obrazy, ect., ect.”¹¹. Dbano także o marketing, dowcipną reklamę na łamach „Wspólnej Pracy”: „Do podjęcia decyzji zachęcały drukowane wierszyki o <<łokciowej, co to ma prezenty gotowe na Gwiazdkę>>. Rymowanka o sklepie bławatno

⁹ *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego...*, s. 266.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Cyt za: A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 - 1918*, s. 59-60.

- norymberskim II Stowarzyszenia Spożywczego w Łomży zawierała stwierdzenie: << Sklep spółdzielczy - swojska gleba/ takich handlów nam potrzeba >>. W tym drugim wierszyku pobrzmiewała nuta narodowa¹².

W 1906 r. utworzono III Stowarzyszenie Spożywcze „Chleb”, prowadzące własną piekarnię, największą w mieście. Stała się ona bardzo popularna, zdominowała produkcję piekarniczą w mieście. Cieszyła się poparciem kół narodowych i „Wspólnej Pracy”¹³. W 1910 r. jej moc produkcyjna wynosiła 2,6 t. pieczywa dziennie, wpływając na obniżenie ceny chleba i przysparzając popularności spółdzielczości. Dużą aktywność przejawiał w tym stowarzyszeniu pastor Kacper Mikulski.

Dużą rolę w propagowaniu idei spółdzielczej w zaborze rosyjskim odegrało założone w 1906 r. w Warszawie Towarzystwo Kooperatystów, którego działalność przejawiała się głównie w publikowaniu prac i artykułów o spółdzielczości, prowadzeniu sekcji odczytowej oraz pomocy organizacyjnej¹⁴. Towarzystwo Kooperatystów skupiło wokół siebie wielu wybitnych współpracowników - m. in. Edwarda Abramowskiego, Stanisława Wojciechowskiego, Romualda Mielczarskiego, Rafała Radziwiłłowicza, Antoniego Natansona. Od 1906 r. Towarzystwo rozpoczęło wydawać dwutygodnik „Społem” (od 1911 r. tygodnik), czasopismo teoretyczno-fachowe informujące o ruchu spółdzielczym na ziemiach polskich i zagranicą.

W 1907 r. z pomocą Stanisława Wojciechowskiego, działacza socjalistycznego i przyszłego prezydenta RP, w Łomży powstał oddział Towarzystwa Kooperatystów, co przyczyniło się do wzmocnienia propagandy spółdzielczej w mieście i okolicy. W tym kręgu entuzjastów spółdzielczości założono w sierpniu 1908 r. jadalnię spółdzielczą, prowadzoną przez niejaką panią Nowacką¹⁵. Z kapitałem początkowym 100 rb. skupiła ona początkowo 170 udziałowców, udział wynosił 5 rb. i zyskała materialne podstawy działalności. Szybko zyskała akceptację mieszkańców miasta. „Trzy jasne pokoiki zatłoczone były po brzegi, mieszczanie, włościanie, inteligenci, uczniowie, żołnierze siedzieli przeplatane przy dużym stole i bocznych stolikach. Usługują poważne i składne dziewczęta. Usługę nadzoruje poważny siwowłosy pan. Objaśniają mnie, że jest to Zarządu kierującego instytucją jadal-

¹² Jak wyżej, s. 60.

¹³ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 - 1918.*, s. 49-50.

¹⁴ Z. Chyra-Rolicz, *Towarzystwo Kooperatystów a rozwój polskiego ruchu spółdzielczego*, „Spółdzielczy Kwartalnik naukowy” 1989, nr 4, s. 71-80.

¹⁵ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 - 1918*, s. 59.

dajni”¹⁶. Jadłodajnia służyła przede wszystkim warstwom uboższym, pracującym i przyjezdnym. Jej powstanie i rozwój był zasługą grona miejscowej inteligencji. W 1913 r. powstało kolejne Stowarzyszenie Spożywców „Nadzieja”. Przed wybuchem I wojny światowej w mieście pojawiały się inne jeszcze stowarzyszenia spółdzielcze, sklepy winno – kolonialne, bławatne, hurtownie, jadłodajnie, Stowarzyszenie „Opal”¹⁷.

W październiku 1908 r. Towarzystwo Kooperatystów doprowadziło do zwołania pierwszego, ogólnokrajowego zjazdu przedstawicieli spółdzielni w Warszawie. Utworzono na nim Biuro Informacyjne, które rozpoczęło działalność w 1909 r. Na jego czele stanęli pionierzy ruchu: Romuald Mielczarski (po latach jeden z wybitnych działaczy „Społem” Związku Spółdzielni Spożywców) oraz Stanisław Wojciechowski. Biuro Informacyjne Towarzystwa Kooperatystów (utrzymywane ze składek spółdzielni) udzielało porad w sprawach organizacji, udoskonalenia gospodarki spółdzielczej i krzewienia wśród członków idei spółdzielczej, zachęcało do tworzenia nowych placówek pracy spółdzielczej, jej perspektywicznego rozwoju, oparcia na solidnych podstawach. Biuro przygotowywało utworzenie związku spółdzielni spożywców, wydawało podręczniki z dziedziny rachunkowości, organizacji i zasad prowadzenia spółdzielni spożywców, a także prowadziło działalność handlową organizując komisowe, zbiorowe zakupy dla stowarzyszeń. Z inicjatywy działaczy Biura zwoływano zjazdy spółdzielni – w 1910 r. i w 1911 r., na którym powołano Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywczych (WZSS) o charakterze ogólnozaborowym oraz Hurtownię WZSS, stanowiącą solidne ekonomiczne zaplecze spółdzielni, uniezależniające je od prywatnych hurtowników. Późniejsze lata utrzymały trend rozwojowy spółdzielczości spożywców w Królestwie Polskim.

Intensywna działalność propagandowa Biura Informacyjnego Towarzystwa Kooperatystów padała na podatny grunt środowisk inteligenckich i drobnomieszczańskich w miastach i osadach północnego Mazowsza. Za sprawą entuzjastów idei kooperacji podejmowano trudy tworzenia spółdzielni i rejestracji ich statutów, umożliwiającej legalną działalność. Jednym z nich był Franciszek Gryniewicz były urzędnik łomżyńskiego urzędu gubernialnego wyrzucony ze służby podczas rewolucji 1905 r. za udział w wiecach politycznych i zesłany w trybie administracyjnym do guberni wiackiej. Gryniewicz – jak świadczyło poufne pismo gubernatora łomżyń-

¹⁶ S. Poraj, *Spółdzielczość w Łomży, „Ster” 1908, R. II, nr 16, s. 18.*

¹⁷ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 – 1918, s. 59.*

skiego z 1909 r.¹⁸ – dążył wszelkimi sposobami do odrodzenia państwa polskiego, był jednym z inicjatorów uniwersytetu dla wszystkich, a szczególnie zainteresował się możliwościami ruchu spółdzielczego. W głębi cesarstwa nawiązał kontakty z rosyjskimi spółdzielcami, a po powrocie z zesłania uczestniczył w warszawskim Zjeździe Kooperatystów. Później podjął pracę agitacyjną w terenie. Innym aktywnym działaczem był Zygmunt Kmita z Łomży, spritus movens miejscowej spółdzielni publikujący uwagi kooperatysty na łamach „Społem”¹⁹.

Pojawieniu się pierwszych spółdzielni spożywców na wsiach sprzyjała tak że działalność radykalnego odłamu inteligencji i ruchu ludowego skupionego wokół pisma „Zarzewie”. W tym kręgu publicystykę spółdzielczą o zasięgu ogólnokrajowym podjęła przyszła wielka pisarka Maria Dąbrowska, zafascynowana ideami Edwarda Abramowskiego.

Zachowane w kancelarii warszawskiego generała gubernatora akta guberni łomżyńskiej²⁰ umożliwiają wgląd w rozprzestrzenianie się tego ruchu na ziemiach północnego Mazowsza w latach 1907-1909 r. – na fali zakładania nowych stowarzyszeń w okresie wzmożonej działalności Biura Informacyjnego Towarzystwa Kooperatystów , przed I Zjazdem Kooperatystów.

Tabela 1. Spółdzielnie powstałe w guberni łomżyńskiej w latach 1907-1909.

Lp.	Lata Zatwierdzenia statutu	Miejscowość	Nazwa
1.	9 I 1909	wieś Wiśniewo, pow. ostrołęcki	Stow. Spożywcze
2.	20 I 1909 powst. 1908	wieś Goworowo, pow. ostrołęcki	Stow. Spożywcze
3.	24 I 1909	wieś Białebloto, pow. ostrołęcki	Stow. Spożywcze
4.	24 I 1909	Łomża	Stow. Spożywcze
5.	24 I 1909	wieś Piątnica	Stow. Spożywcze
6.	30 I 1909	wieś Selniun, pow. makowski	Stow. Spożywcze
7.	22 II 1909	wieś Rżaniec, gm. Sypniewo, pow. makowski	Stow. Spożywcze

¹⁸ AGAD, Warszawski Generał Gubernator (GGW), sygn. 6975, k. 14.

¹⁹ „Społem” 1911, nr. 5, s. 2-3; 1912, nr 26, s. 6-7.

²⁰ AGAD, GGW, sygn. 6830,6835,6833.

8.	27 II 1909	wieś Uchanowił, pow. makowski	Stow. Spożywcze
9.	4 III 1909	Seliuń, pow. makowski	Stow. Spożywcze
10.	12 III 1909	wieś Wykrot, pow. ostrołęcki	Stow. Spożywcze
11.	5 IV 1909	wieś Dąbrowa Wielka, pow. makowski	Stow. Spożywcze
12.	5 IV 1909	wieś Dąbrówka, pow. Makowski	Stow. Spożywcze
13.	7 IV 1909	wieś Rżaniec, pow. makowski	Stow. Spożywcze
14.	15 IV 1909	wieś Wielkie Szyby, pow. makowski	Stow. Spożywcze
15.	28 IV 1909	wieś Krasnosilka, pow. makowski	Stow. Spożywcze
16.	14 V 1909	wieś Wykrot, pow. ostrołęcki	Stow. Spożywcze
17.	24 V 1909 powst. 1907	wieś Brok, gm. Orło, pow. ostrowski	Stow. Spożywcze
18.	24 V 1909	wieś Wojny-Szyby, gm. Klinkowa, pow. ma- kowski	Stow. Spożywcze
19.	17 VI 1909	wieś Krasnosielec, pow. makowski	Stow. Spożywcze
20.	4 VII 1909 powst. 1907	Szubin	Stow. Spożywcze
21.	4 VII 1909 powst. 1907	Ostrołęka	Stow. Spożywcze
22.	9 VII 1909 powst. 1907	wieś Jedwabno, pow. koleński	Stow. Spożywcze
23.	28 VIII 1909	wieś Dłuszebło, pow. ostrowski	Stow. Spożywcze
24.	12 IX 1909	wieś Tronisz, pow. ostolecki	Stow. Spożywcze
25.	13 XI 1909	wieś Świdwiborek, pow. ostrołęcki	Stow. Spożywcze
26.	17 XI 1909	wieś Długosedło, pow. ostrowski	Stow. Spożywcze

Źródło: AGAD, GGW, 6833, k. 1-27.

Nowe stowarzyszenia to przede wszystkim kooperatywy spożywcze o rado-
snych nazwach: *Zgoda*, *Gwiazda*, *Przyszłość* oraz świadczące o rzetelności jak
Praca i *Miara*. Znacznie obficiej aniżeli w Warszawie i guberni warszawskiej
przedstawiał się w tym okresie ruch spółdzielczy w guberni łomżyńskiej,
gdzie pojawiło się łącznie 26 nowych inicjatyw założycielskich, w tym stowa-
rzyszenia w Łomży, Szubinie, Ostrołęce i okolicy, być może związane z pracą
w terenie Franciszka Gryńewicza. Wśród nowych spółdzielni pojawiają się
stosunkowo często kooperatywy wiejskie, świadcząc o rozszerzeniu się idei
spółdzielczych z miast i miasteczek na wieś. Enigmatyczność danych zawar-
tych w tych urzędowych wykazach rejestrowanych kooperatyw nie pozwala
niestety wnikać głębiej w ich skład socjalny, dostrzec założycieli ani też pod-
jąć próbę oceny działalności gospodarczej i dalszych losów. Pewne jest, że
placówki te aktywizowały miejscowe środowisko, stanowiły legalne miejsce
pracy nie tylko gospodarczej, ale i społeczno-wychowawczej ukierunkowana
na doraźną korzyść i dalszą perspektywę o charakterze ogólnym.

Więcej danych o spółdzielniach spożywców działających w latach po-
przedzających I wojnę światową na terenie guberni łomżyńskiej, zawierają
materiały Stanisława Wojciechowskiego, publikowane jako *Statystyka Stowa-
rzyszeń Spożywczych należących do WZSS* [patrz tab. 2 i 3].

Tabela 2. Spółdzielnie spożywców w guberni łomżyńskiej w latach 1911-1913.

Lp.	Gubernia łomżyńska	Rok zało- żenia	Skład członków	1911		1912		1913	
				Liczba człon- ków	Obród w rb	Liczba człon- ków	Obród w rb	Liczba człon- ków	Obród w rb
1.	Czerwin	1906	Wiejskie	135	14.868	143	15.806	160	14.425
2.	Dąbrowa Wielka „Miara”	1909	„-”	64	7.361	65	7.774	68	935
3.	Gąsek „Praca”	1907	„-”	262	7.834	269	7.783	256	10.513
4.	Krasnosielec „Zorza”	1909	Mieszane	105	11.242	112	10.267	144	13.068
5.	Kolno	1906	„-”	168	32.874	170	38.939	243	38.124
6.	Łomża „I-sze Stow. Spożywcze.	1902	„-”	-	-	300	63.694	311	89.086
7.	Maków „Jutrzenka”	1907	„-”	113	40.106	151	47.758	165	59.451

8.	Nagoszewo „Jutrzenka”	1907	Wiejskie	75	4.064	74	3.745	74	3.222
9.	Ostrów	1912	Mieszane	-	-	141	8.905	152	20.397
10.	Płoniawy „Dobrobyt”	1904	Mieszane	109	8.145	109	8.754	-	-
11.	Sokoły	1907	„-”	130	13.826	-	-	143	14.851
12.	Szeluń „Nazew”	1909	Wiejskie	80	3.500	81	8.010	171	8.624
13.	Szelków „Posiew”	1907	„-”	43	13.074	50	15.075	54	15.512
14.	Zatemby Kościelne „Łączność”	1908	„-”	80	9.036	82	9.072	83	9.898
Razem		-	-	1.830	242.775	1.884	258.364	2.024	304.804

Źródło: S. Wojciechowski, *Statystyka /.../ WZSS 1911 r.*, Warszawa 1912, s. 14; *Statystyka /.../ WZSS 1912 r.*, Warszawa 1913, s. 23; *Statystyka /.../ WZSS 1913 r.*, Warszawa 1918, s. 29-30.

Ukazują one już ustabilizowane, okrzepłe spółdzielnie, co niespełna ok. 10% ogółu spółdzielni zrzeszonych w WZSS z terenu całego Królestwa Polskiego. Prawie połowę z nich stanowiły spółdzielnie stosunkowo niewielkie wiejskie. Spółdzielnie tzw. „mieszane” to najczęściej spółdzielnie działające w miastach i osadach skupiające niekiedy nawet ponad 100 członków. Warunki gospodarczo-społeczne regionu sprawiły, że poza większymi ośrodkami przemysłowymi nie było spółdzielni robotniczych a istniejące spółdzielnie skupiały głównie inteligencję, drobnomieszczaństwo oraz chłopów. Liczebnością i działalnością gospodarczą wyróżniały się w guberni łomżyńskiej wspomniane „Pierwsze Stowarzyszenie Spożywcze” w Łomży oraz spółdzielnie z Kolna, Ostrowi i Makowa.

Powyższe zestawienia statystyczne świadczą o stałym, choć powolnym wzroście liczby członków spółdzielni oraz stabilizowaniu się ich sytuacji materialnej w guberni łomżyńskiej. W przededniu wybuchu I wojny światowej w liczba członków spółdzielni spożywców przekroczyła już 4 tys., co stanowiło ok. 10% rzeszy spółdzielców z WZSS. Spółdzielczość spożywców pojawiła się w miastach, osadach i na wsi, stanowiąc nowy komponent miejscowych środowisk i życia gospodarczego. Łączne obroty spółdzielni sięgały już niebagatelnych sum 300-400 tys. rb.

Silne ekonomicznie spółdzielnie podejmowały charakterystyczną dla tego ruchu działalność społeczno-wychowawczą, oświatową. W ślady najstarszej płockiej spółdzielni „Zgody” (1870) podążały inne stowarzyszenia.

I tak przy „Spójni” w Mławie powstała jedyna w mieście społeczna, publiczna biblioteka ciesząca się dużym zainteresowaniem, co w okresie niewoli narodowej miało bardzo istotne znaczenie²¹. Dobrze gospodarujące spółdzielnie stawały się zarazem dobrymi przykładami spółdzielczego działania, krzewiły idee kooperatywności i stanowiły ich potwierdzenie.

Spółdzielczość kredytowa, oszczędnościowo-kredytowa

Koncepcja podniesienia stanu gospodarczego kraju przez pozytywistów, zakładała oparcie jednostkowych inicjatyw w ruchu stowarzyszeniowym, zwielokrotniającym siły i możliwości oddziaływania. Szczególna rola przypadać miała w tym dziele kooperacji kredytowej, oszczędnościowo-pożyczkowej, będącej rozrusznikiem rozmaitych inicjatyw gospodarczych, dostarczającej kapitału na prowadzenie interesów w różnej skali.

Nieprzypadkiem pierwsze takie stowarzyszenie powstałe zaborze rosyjskim w 1870 r. w Warszawie nosiło nazwę: Kasa Pożyczkowa Przemysłowców Warszawskich. Założycielami jej byli głównie miejscowi rzemieślnicy i przemysłowcy. Dobry przykład zachęcał do naśladownictwa. W latach 70-80. XIX w. powstało kilka podobnych kas na prowincji, w gubernialnych miastach Królestwa. Na terenie północnego Mazowsza takie kasy utworzono w Płocku, Łomży oraz Pułtusku i Ciechanowie²². Ich zakres działalności był bardzo szeroki: dyskontowały weksle, udzielały pożyczek hipotecznych i pod zastaw papierów wartościowych, otwierały rachunki bieżące, udzielały pożyczek spłacanych ratami, zabezpieczonych udziałami członkowskimi, wkładem oszczędnościowym, należnościami za wykonane prace. Obowiązywały w nich stosunkowo niższe, udziały 25 rb. Przeznaczone były przede wszystkim dla drobnych przemysłowców, rzemieślników i kupców.

Szybko rozwijająca się u schyłku XIX w. Łomża stawała się także centrum finansowym okolicy, powstawały instytucje drobnego kredytu i placówki oszczędnościowo – pożyczkowe o różnym charakterze i klienteli. Miały stanowić skuteczną formę samoobrony przed lichwą. Obok państwowych i gubernialnych i miejskich instytucji kredytowych, pojawiła się ciekawa inicjatywa środowiskowa, nawiązująca do spółdzielczych wzorów spółdzielczości oszczędnościowo – kredytowej wielkopolskich przedsiębiorców

²¹ J. Kownacki, *70 lat spółdzielczej biblioteki*, „Społem” 1987, nr 24, s. 14.

²² Szerzej o tym: E. Kołodziej, *Spółdzielczość na Mazowszu do 1939 r.*, „Rocznik Mazowiecki” 1999, t. XI, s. 124-127.

zaadoptowanych do zaboru rosyjskiego. W 1884 r. zyskała akceptację carskich władz Kasa Pożyczkowa Przemysłowców Łomżyńskich, której członkiem mógł zostać każdy, kto wniósł udział w wysokości 50 rb. i trudnił się przemysłem, rzemiosłem handlem lub inną „pożyteczną pracą”²³. Okazała się trwałym przedsięwzięciem. W 1899 r. Kasa liczyła 313 członków i udzieliła pożyczek na sumę ponad 300 tys. rb. Wśród członków kasy dominowali rolnicy i urzędnicy oraz przedstawiciele drobnomieszczaństwa; kupcy, subiekci, rzemieślnicy. Do grona większych przemysłowców zaliczano zaledwie ok. 2% członków²⁴. W roku jubileuszu XXV-lecia (1909) Kasa zrzeszała 1581 członków, wypracowała dochód ok. 430 tys. rb., a zysk wyniósł ok. 16, 5 tys. rb. Systematycznie część zysku przeznaczano na cele dobroczynne wspierała Straż Ogniową, świadczyła na rzecz szkół i szpitali²⁵.

Rozwój polskiej kooperacji kredytowej budził podejrzliwość zaborcy. W 1889 r. cesarskie ministerstwo skarbu zaniepokojone wzrostem kapitałów owych kas, mogących stać się oparciem dla innych inicjatyw społeczeństwa polskiego, zabroniło zakładania dalszych takich spółek, a istniejącym zaleciło przekształcenie się w towarzystwa wzajemnego kredytu. Jednak Kasy w Warszawie, Łomży i Pułtusku nadal prowadziły działalność w dotychczasowej formie.

Formą spółki zbliżoną do banku akcyjnego były towarzystwa wzajemnego kredytu wzorowane na stowarzyszeniach typu Schulze z Delitzsch. Prowadziły interesy o szerokim i różnorodnym zakresie, najczęściej operacje wekslowe, inkasa, przekazy, redyskonto, przyjmowały depozyty, prowadziły lombardy, pośredniczyły między członkami a bankami. Opierały się na jednorazowo wpłacanych udziałach członkowskich, których wysokość uzależniano od wysokości przeznaczonego członkowi kredytu (10-20%). Pierwsze tego typu stowarzyszenie Warszawskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu powstało w 1871 r. Zarówno kasy przemysłowców jak i towarzystwa wzajemnego kredytu stanowiły najzasobniejszy w Królestwie typ spółdzielni. Ich skład narodowościowy był najczęściej mieszany: polsko-żydowski. Poważny udział w działalności tych towarzystw operacji wekslowych przyciągał do tych spółek często ludzi prowadzących spekulacyjną działalność handlową i w miarę upływu czasu przewaga elementu kapitalistycznego wyraźnie zwiększyła się.

Potrzeby drobnego rzemiosła, przemysłu i wolnych zawodów, a więc w zasadzie ludności miejskiej zaspokajały towarzystwa drobnego kredytu

²³ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 – 1918*, s. 62.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Jak wyżej, s. 62-63.

tw. oszczędnościowo-pożyczkowe²⁶. Nie udzielały one kredytu handlowego i kupcy nie mogli być ich członkami. Kapitał założycielski powstał z udziałów członkowskich, które zamykały się w granicach 10-100 rb., a uzyskana pożyczka nie mogła przekroczyć 300 rb. Pierwsze takie stowarzyszenie powstało w Płocku w 1870 r.

W latach 80-90. XIX w. obserwowano zastój spowodowany głównie trudnościami stwarzanymi przez administrację carską²⁷. Nie pozwalano też istniejącym stowarzyszeniom na przyjmowanie ludności wiejskiej. Uznano, bowiem, że w miastach wystarczy winny towarzystwa wzajemnego kredytu, a na wsi gminne kasy (zamknięte instytucje stanowe niebędące spółkami).

Z idei solidaryzmu narodowego wynikło utworzenie w 1898 r. Łomżyńskiego Miejskiego Towarzystwa Kredytowego, skupiającego właścicieli nieruchomości, liczące początkowo 62 członków. Do jego powstania przyczynili się ziemianie, należący do Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego²⁸. Miejskie Towarzystwo Kredytowe udzielało pożyczek pod zapis hipoteczny nawet na 35 lat. Pierwszym przewodniczącym tego Towarzystwa został miejscowy adwokat Marian Śmiarowski, a ostatni przewodniczący połączył te funkcje o w obu Towarzystwach²⁹, bowiem Kasa Przemysłowców była partnerem silniejszym kapitałowo, wspierającym posesjonatów łomżyńskich w ich potrzebach.

Szerszy rozwój kooperacji pieniężnej w zaborze rosyjskim stał się możliwy dopiero po 1904 r., gdy Rady Państwa w Petersburgu wydała opinię o instytucjach drobnego kredytu. Odtąd Minister Finansów zaczął zatwierdzać i ogłaszać w zbiorze praw i rozporządzeń rządowych różne wzorcowe statuty dla instytucji drobnego kredytu. W 1905 r. ogłoszono dwa wzorcowe statuty dla instytucji powstających na zasadach spółdzielczych, obowiązujących i w granicach Królestwa Polskiego³⁰. W 1909 r. działało już w Królestwie 359 spółek, w 1912 r. – 704, a w 1913 r. – 740³¹.

W Łomży z innych spółdzielczych inicjatyw finansowych wymienić należy m. in. założoną w 1906 r. Kasę Pomocy dla Pracowników Stowarzyszeń Spożywczych „Przezorność” oraz istniejące od 1911 r. Łomżyńskie Towarzy-

²⁶ *Zarys historii ...*, s. 251.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 – 1918*, s.63.

²⁹ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 – 1918*, s. 63.

³⁰ E. Tymiński, *Stan kooperacji pieniężnej w Królestwie Polskim*, w: *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 57-58.

³¹ *Jak wyżej*, s. 59.

stwo Oszczędnościowe³², którego siedziba mieściła się w redakcji czasopisma „Wspólna Praca”, propagującego spółdzielczość.

Władze carskie wspierały Komitety Gubernialne ds. Drobnego Kredytu. W 1906 r. powstało I Towarzystwo Kredytowe w Łomży, które zaciągnęło w tym roku pożyczkę w rosyjskim Banku Państwowym. W 1914 r. zrzeszało 639 członków i udzieliło pożyczek na ponad 48 tys. rb.³³ W 1908 r. utworzono II Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, obejmujące działalnością oprócz Łomży także Piątnicę i Łomżycę³⁴. W następnym roku powstało Łomżyńskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu. W 1914 r. liczyło ono 701 członków³⁵. Dwa ostatnie towarzystwa zrzeszały ludność żydowską.

Spółdzielczość oszczędnościowo-pożyczkowa, kredytowa ze względów formalno-prawnych w zaborze rosyjskim zaczęła rozwijać się później i nieco wolniej niż inne gałęzie spółdzielczości. Jeszcze przed I wojną światową rozmieszczenie spółek było raczej przypadkowe, niż planowe, związane najczęściej z inicjatywą miejscowych społeczników z kręgu duchowieństwa, ziemiaństwa, inteligencji. Zazwyczaj pierwsze spółki powstawały w miastach w związku z działalnością gospodarczą przemysłowców, rzemieślników i kupców. Z większych miast, takich jak: Warszawa, Płock i Łomża kooperacja oszczędnościowo-pięniężna i kredytowa stopniowo przenosiła się do mniejszych miast, osad, by w końcu docierać na wieś w postaci kas pożyczkowych (towarzystw pieniężnych) tworzonych w oparciu o kółka rolnicze.

Orientacyjne dane dotyczące tej formy spółdzielczości na północnym Mazowszu zawierają tabele 3 i 4.

Tabela 3. Rozmieszczenie poszczególnych rodzajów spółdzielni kredytowych na północnym Mazowszu w 1912 r.

Gubernia	Towarzystwa oszczędnościowo-pożyczkowe	Towarzystwo kredytowe	Towarzystwo wzajemnego kredytu	Kasy pożyczkowe przemysłowców
Łomżyńska	38	7	2	1
Płocka	14	27	3	-
Razem	52	34	5	1

Źródło: „Przegląd Współdzielczy” 1913, nr. 6, s. 2.

³² Tamże.

³³ A. Dobroński, *Łomża w latach 1866 – 1918*, s. 63.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże.

Tabela 4. Spółki oszczędnościowo-pożyczkowe i kredytowe na północnym Mazowszu w 1912 r.

Gubernia	Ilość spółek	Ilu mieszkańców przypada na 1 spółkę	Ilość uczestników	Przeciętna liczba uczestników	Na 1000 mieszkańców należy do spółek
Łomżyńska	52	130.000	21.496	410	31
Płocka	40	170.000	34.710	870	49
Razem	92	300.000	56.206	1.280	80

Źródło: E. Tymiński, *Stan kooperacji pieniężnej w Królestwie Polskim, w: Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 60, 62.

Ogółem w dwóch wyżej wymienionych guberniach w 1912 r. istniały zaledwie 92 spółki rozsiane w miastach i na wsi, zrzeszając 56.206 członków. Nie było to wiele, stanowiło odbicie stosunków gospodarczych na tym ubogim rolniczym terenie, o niewielkiej jeszcze liczbie zakładów przemysłowych. Oceniając stan kooperacji pieniężnej w Królestwie Polskim w przededniu I wojny światowej Emil Tymiński stwierdził: „Mimo woli nasuwa się (...) wniosek, że zainteresowanie współnictwem w kraju jest jeszcze nieznaczne, że korzystają z kredytu wyłącznie prawie tylko ci, którzy na razie potrzebują gotówki, i że nasze spółki nie zdołały dotąd zachęcić szerokich warstw ludności do korzystania z kredytu dla wytwórczej pracy. Obecnie biorą ci, którzy z powodu jakiegoś nieszczęścia, wypadku, trafu, zmuszeni są udać się po pożyczkę. Stronią zaś ci, którzy dobrowolnie, bez żadnego przymusu, rozumiejąc korzyści taniego i dogodnego kredytu, powinni brać pieniądze, intensywniej pracować i wytwarzać nowe wartości.”³⁶ Stan ten znajdował potwierdzenie w miastach i miasteczkach północnego Mazowsza.

Spółdzielczość rolnicza

Upowszechnianiu kooperacji na wsi torowały drogę stowarzyszenia mające na celu podniesienie stanu gospodarczego kraju. Powstałe w 1858 r. Towarzystwo Rolnicze, szybko w 1859 r. zwróciło uwagę na możliwości tkwiące w tej formie zbiorowego działania dostosowanych do lokalnych potrzeb. W 1859 r. na wolnych zebraniach Towarzystwa skupiającego sfery ziemiańskie poruszono sprawę spółek i uchwalono, że zawiązywanie spółek rolnych „obywatelskich” jest potrzebą krajowego rolnictwa³⁷.

³⁶ E. Tymiński, *Stan kooperacji ...*, s. 63.

³⁷ W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego (1858-1861)*, Warszawa 1904, t. I; *Centralne Towarzystwo*

Represje polityczne po powstaniu styczniowym uniemożliwiły wkrótce szeroko nakreśloną działalność gospodarczo-oświatową Towarzystwa Rolniczego. Dopiero ogłoszenie tymczasowych przepisów o Stowarzyszeniach wydanych w 1906 r. na fali swobód wywalczonych przez rewolucję 1905 r., umożliwiło działalność towarzystwa rolniczego odtworzonego jako związek towarzystw okręgowych całego Królestwa Polskiego. Centralne Towarzystwo Rolnicze, utworzone w dniu 11 III 1907 r. miało na celu zespolenie usiłowań i prac ziemian, rolników zrzeszonych w towarzystwach rolniczych i okręgowych, dla podniesienia „stanu rolniczego” i wszystkich dziedzin gospodarki rolnej. W statucie deklarowano m. in.: „szerzenie i popieranie idei kooperacji rolniczej”, przede wszystkim zaś towarzystw rolniczych okręgowych i kółek włościańskich oraz organizację związków stowarzyszeń zawodowych. Zapowiadano pośredniczenie w zbyciu i zakupie produktów, a także ułatwienie w sprowadzaniu i nabywaniu narzędzi, płodów rolnych i zwierząt gospodarskich.³⁸

Przy wydziale społeczno-ekonomicznym CTR powstała odrębna sekcja kooperatyw rolniczych. Zajęła się ona sprawą nawiązania stosunków pomiędzy kółkami rolniczymi a syndykatami rolniczymi i towarzystwami wzajemnych ubezpieczeń, podjęła dzieło ujednoczenia sprawozdań rachunkowych zrzeszonych instytucji i spółek, zachęcała do upowszechnienia wśród włościan budownictwa ogniotrwałego i popularyzowała ubezpieczenia od ognia³⁹.

Sprawy propagowania kooperacji znalazły się również w orbicie zainteresowań wydziału mleczarskiego CTR, który zajmował się organizacją krajowego mleczarstwa, zalecając zwłaszcza spółdzielczą formę tworzenia mleczarni i zrzeszeń hodowców. Również wydział kółek rolniczych wiele uwagi poświęcał różnym spółkom tworzonej przy tych organizacjach. W sierpniu 1913 r. otwarto w Warszawie Biuro Drobnych Stowarzyszeń Rolniczych, mające służyć pomocą wszelkiego rodzaju drobnym stowarzyszeniom rolniczym z wyjątkiem kółek rolniczych i stowarzyszeń mleczarskich, posiadających w ramach CTR osobne wydziały⁴⁰.

Analiza zestawienia sprawozdań z działalności okręgowych towarzystw rolniczych w 1912 r. ukazuje bogatą, wielokierunkową pracę gospo-

rzystwo Rolnicze i Włościańskie Kółka Rolnicze w Królestwie Polskim; w: Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich ..., t. I, Warszawa 1904, s. 91, 93.

³⁸ *Centralne Towarzystwo Rolnicze ...*, s. 100 (pkt. j, k).

³⁹ Jak wyżej, s. 101.

⁴⁰ *Centralne Towarzystwo Rolnicze ...*, s. 102, 103, 104.

darczą i wychowawczo-oświatową. Znaczna część dochodów towarzystw i praca dydaktyczna została zużyta na zaspokojenie potrzeb drobnych rolników.

Tabela 5. Działalność okręgowych Towarzystw Rolniczych zrzeszonych w CTR na północnym Mazowszu w 1912 r.

Nazwa Towarzystwa Rolnicze	Ilość członków	Ogólny dochód w 1912 r.	Rozchód w 1912 r.	W 1912 r. rozchód większy (%)	Wygłoszono referatów
Ciechanowskie	120	12.990	12.990	75	4
Ziemi Dobrzyńskiej	84	6.723	6.818	69	4
Łomżyńskie	52	3.830	4.093	400	2
Ostrołęckie	35	2.123	2.097	20	3
Ostrowskie	24	822	1.213	70	4
Płockie	162	12.961	11.283	92	6
Pułtuskie	115	3.709	3.108	-	4
Wysoko Mazowieckie	23	900	900	348	7
Razem	615	44.058	42.502	*	34
	17,75%	30,85%	30,86%		
Ogółem CTR 32 towarzystwa	3.464	142.820	137.723	50%	143

* rubryka nie sumuje się

Źródło: *Centralne Towarzystwo Rolnicze i Włościańskie Kółka Rolnicze w Królestwie Polskim*; w: *Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 109.

Wśród 32 okręgowych towarzystw rolniczych zrzeszonych w CTR na północnym Mazowszu działało 25%, co świadczyło o popularności tego typu zrzeszeń, o ugruntowaniu się już w przededniu I wojny światowej idei wspólnej pracy ziemiaństwa w celu poprawy stanu gospodarki swych majątków, w perspektywie narodowej. Pomędzy 8 miejscowymi towarzystwami liczebnością i dochodami a także zasięgiem oddziaływania wyróżniały się towarzystwa płockie, pułtuskie i ciechanowskie, funkcjonujące w oparciu o spopularyzowane wcześniej wzory społecznego, obywatelskiego działania. Jednakże dynamiką działalności gospodarczej szczególnie wyróżniały się towarzystwa łomżyńskie i wysoko mazowieckie. Ustępowały im w tym względzie towarzystwa płockie, ciechanowskie i ostrołęckie.

W zasięgu oddziaływania towarzystw rolniczych powstawały i rozwijały się kółka rolnicze skupiające włościan, działające pod patronatem ziemiaństwa. Zrzeszały one łącznie 615 członków, co stanowiło prawie 18% ogółu CTR. Łączny dochód i rozchód miejscowych towarzystw przekraczał sumę 40 tys. rb, co stanowiło ponad 30% w globalnych dochodach i rozchodach CTR.

Pod względem organizacji kółek rolniczych Królestwo Polskie wzorowało się na Poznańskim, nie organizując działalności kółek do jednej tylko miejscowości, rozszerzając ją na okoliczne tereny. Żywiolowo rozwijający się po 1905 r. ruch stowarzyszeniowy na wsi przejęło pod swe wpływy Centralne Towarzystwo Rolnicze, które w 1907 r. utworzyło specjalny Wydział Kółek Rolniczych.

Tabela 6. Stan i działalność kółek rolniczych CTR na północnym Mazowszu w 1912 r.

Okręg	Ilość gmin w okręgu	Ilość ludności wiejskiej	Ilość kółek rolniczych	Ilość członków kółek					
				Ogółem	Ubezpieczających się od ognia	Nawozownie	Zakład dóświadczeniowy	Biurących udział w kursach	Uczestniczących w wycieczkach
Ciechanowski	35	214.446	43	1812	163	90	22	70	56
Łomżyński	32	190.826	5	488	19	37	16	5	8
Ostrołęcki	11	72.148	11	480	9	47	7	9	7
Ostrowski	12	69.513	17	548	5	10	6	1	6
Płocki	27	131.603	40	1229	221	111	31	61	72
Puławski	19	134.292	23	810	40	39	59	1	16
Płoński	13	75.115	18	396	5	6	41	2	13
Wysoko Mazowiecki	9	64.657	8	338	4	11	2	-	3
Ziemia Dobrzyńska	33	138.141	30	1054	123	59	69	110	27
Razem	191	1.090.741	205	7.155	589	410	255	259	208
		16,01%	22,55%	23,81%					
Ogółem w zab. ros. CTR 32 okręgi	1188	6.811.380	909	30.050	2.468	1.623	1.812	1.655	1.104

Źródło: Centralne Towarzystwo Rolnicze i włościańskie kółka rolnicze w Królestwie Polskim w: *Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 114-115.

Tab. 7. Działalność kółek rolniczych na północnym Mazowszu w 1912 r.

Okręg	kółka prenumerowały czasopisma	złożyły stowarzyszenia pieniężne	złożyły mleczarnie spółdzielcze	używały siewników	wspólnie używały maszyn i narzędzi	wspólnie zakupiły nawozów sztucznych worków:	nasion (korcy)	maszyn i narzędzi
Ciechanowski	247	8	6	43	32	4.077	22	57
Łomżyński	184	15	2	10	14	959	89	10
Ostrołęcki	109	3	6	13	25	2.630	40	43
Ostrowski	124	7	2	7	10	3.435	2	9
Płocki	306	11	2	61	40	852	44	32
Puławski	230	4	2	9	13	1.108	67	13
Płoński	48	1	4	11	7	24.147	382	143
Wysoko Mazowiecki	957	5	2	4	8	1.253	17	56
Ziemia Dobrzyńska	238	5	13	70	41	2.096	70	33
Razem	1.581	59	39	228	190	41.557	733	396
Ogółem w zab. ros. CTR 32 okręgi	7.145	423	142	1.336	809	126.276	3.031	2.578

Źródło: Centralne Towarzystwo Rolnicze i włościańskie kółka rolnicze w Królestwie Polskim w: *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 114-115.

Analiza stanu i działalności kółek rolniczych CTR na północnym Mazowszu w 1912 ukazuje ośrodki oddziaływania wzorów wspólnej pracy gospodarczo-społecznej, jakimi były miasta i okręgi: ciechanowski, płocki, łomżyński, dobrzyński, pułtuski i ostrowski. Na tym terenie działało 205 kółek rolniczych, (co stanowiło przeszło 22% kółek rolniczych CTR) zrzeszających 7155 członków, czyli 23,81% ogółu gospodarzy w tej organizacji w zaborze rosyjskim. Jak świadczą zestawione dane, kółka rolnicze podejmujące wspólną pracę gospodarczą i wychowawczo-oświatową stawały się czynnikami postępu cywilizacyjnego na wsi. Postęp w metodach gospodarowania wiódł do propagowania upowszechniania przedsięwzięć spółdzielczych: stowa-

rzyszeń kredytowych, prób wspólnych zakupów i zbytu, użytkowania narzędzi, tworzenia spółdzielczych mleczarni. Dziewięć mazowieckich kółek rolniczych założyło łącznie 59 stowarzyszeń pieniężnych i 39 spółdzielczych mleczarni, co stanowiło odpowiednio 11,32% i 27,33% tego rodzaju placówek pod egidą CTR w Królestwie.

Zaznaczyć przy tym należy, że CTR nie było wówczas jedyną organizacją zrzeszającą kółka rolnicze. Obok niego działały w zaborze rosyjskim kółka zrzeszone w Towarzystwie Kółek Rolniczych im. Staszica, znajdujące się w sferze wpływów ruchu ludowego „zaraniarskiego”.

Warunki polityczne sprawiły również, że ruch ludowy w Królestwie Polskim rozwijał się stosunkowo później aniżeli w Galicji, po rewolucji 1905-1907 r. Hasła społeczno-kulturalnej emancypacji chłopów głosił początkowo Polski Związek Ludowy, na który duży ideowy wpływ wywarł Edward Abramowski, entuzjasta wielkich możliwości integracyjnych ruchu spółdzielczego. Możliwość przejścia do nowego ustroju społecznego poprzez kooperatywy głosiła też następna organizacja Związek Młodej Polski Ludowej, który w 1906 r. przystąpił do organizowania odrębnych chłopskich kółek rolniczych, ściśle związanych z ruchem ludowym. Dla propagowania dążeń ruchu ludowego wiele zrobiło pismo „Zaranie” wydawane od 1907 r. przez Maksymiliana Malinowskiego. Pod hasłem „samo sobie” - „Zaranie” odwoływało się do własnych sił chłopów, było wyrazem ich postępującej emancypacji spod wpływów klas posiadających i kleru. Ekonomiczne i kulturalne inicjatywy chłopów opierały się na własnych kółkach rolniczych, im. S. Staszica, których liczba wzrosła z 50 do 138 kółek zrzeszających 6 tys. członków przed I wojną światową⁴¹. Szacuje się, że w 1914 r. działało w Królestwie ogółem ok. 1400 kółek zrzeszających ok. 66 tys. członków, (czyli ok. 4-5% ogółu gospodarzy) wyróżniających się kulturą i poziomem intelektualnym⁴².

Pomimo różnic ideologicznych kółka CTR i Towarzystwa Kółek Rolniczych im. S. Staszica miały zbliżony program prac, wychodząc z założenia, że jest ono „punktem wyjścia i oparcia dla wszelkiej pracy zbiorowej na wsi”, skąd wywodzą się projekty, nowych prac i nowych organizacji⁴³. Duże znaczenie przywiązywano w tym kręgu do rozwoju inicjatyw spółdzielczych integrujących środowisko, dostarczających środków i umożliwiających prowadzenie pracy społeczno-wychowawczej, oświatowej. W oparciu o organizacje kółek tworzonego różnego typu spółdzielnie, zwłaszcza mleczarskie,

⁴¹ J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974, s. 96.

⁴² J. Borkowski, A. Gurnicz, *Kółka rolnicze w II Rzeczypospolitej*, LSW, Warszawa 1978, s. 231.

⁴³ J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, s. 96

kasy oszczędnościowe i sklepy, zakładano koła gospodyń wiejskich i koła młodzieżowe. Ruch zaraniarski przywiązywał też wielką wagę do prowadzenia pracy oświatowej wśród chłopów, a zwłaszcza wśród młodzieży wiejskiej.

* * *

Przedstawiona analiza rozwoju różnych form spółdzielczości na północnym Mazowszu potwierdza „prawidłowości” rozwoju tego ruchu w zaborze rosyjskim. Ilościowo dominowała i tu spółdzielczość spożywców rozprzestrzeniająca się w latach poprzedzających wybuch I wojny światowej z większych ośrodków miejskich jakim była Łomża (obok Warszawy, Płocka, Ciechanowa i Białegostoku) o tradycjach obywatelskiego działania, na wieś. Rolniczy charakter tych ziem sprawiał, że na podatny grunt trafiała tu propaganda nowoczesnego, racjonalnego gospodarowania podejmowana z razu przez ziemiaństwo grupujące się w towarzystwach rolniczych, a później przez wyemancypowany spod ziemiańskiego patronatu zaraniarski ruch ludowy. Do wspólnej zaś pracy jednoczyć miała spółdzielczość, umożliwiająca nie tylko poprawę położenia materialnego, lecz również pracę oświatowo-wychowawczą o dalekosiężnym celu narodowym. O zrozumieniu i nadziejach pokładanych w zbiorowym działaniu świadczyło pojawienie się na wsi i rozprzestrzenianie różnych organizacji gospodarczo-społecznych: towarzystw rolniczych i kółek włościańskich. Pod względem liczby i efektów działania tych organizacji tereny północnego Mazowsze nie pozostawały w tyle za innymi regionami kraju. Również nie odbiegał od stanu innych ziem Królestwa stosunkowo powolny rozwój instytucji kredytowych, przyjmujących się w tej części kraju inaczej niż w Poznańskim i Galicji z trudem, niedysponującymi jeszcze większymi kapitałami. W braku własnych kapitałów upatrywać można własne trudności w tworzeniu rozmaitych instytucji dochodowych, „spółek zarobkowych”, inwestujących w produkcję i handel.

Analiza przytoczonych danych statystycznych dotyczących inicjatyw spółdzielczych świadczy, że propaganda kooperacji głoszona od lat 60. XIX w. padała tam na podatny grunt i po paru dziesiątkach lat – gdy sytuacja polityczna umożliwiła szerszą legalną działalność publiczną – kraj pokrywał się siecią różnych placówek spółdzielczych. Były one bez wątpienia ośrodkami integrującymi miejscowe społeczeństwo do wspólnej pracy, niosły nadzieję na podniesienie stanu gospodarczego kraju, najpierw we własnym małym kręgu, służyły pracy oświatowo-wychowawczej dla narodowej przyszłości. W przededniu I wojny światowej niosącej wielkie zniszczenia, dezorganiza-

cję życia gospodarczego, ale i odrodzenie własnego państwa, stanowiły fundament, na którym budowano ruch spółdzielczy już w II Rzeczypospolitej.

Podczas I wojny światowej Łomża i okolice znalazły się pod okupacją niemiecką przez ponad 3 lata (1915 - 1918). Stowarzyszenia spożywcze prowadziły nielegalny handel reglamentowaną żywnością, zapewniając mieszkańcom miasta zaopatrzenie w tanią żywność. Wspomagano także i aprowizowano także uchodźców wojennych

W II RP, po okresie chaosu gospodarczego i stabilizacji waluty, Łomża (początkowo siedziba powiatu, a od 1920 r. miasto wydzielone) znów stała się żywym ośrodkiem spółdzielczości oszczędnościowo - kredytowej, spożywców i rolniczo - handlowej⁴⁴. Ciężka sytuacja gospodarcza sprzyjała wzrostowi zainteresowania ludności zakładaniem spółdzielni, zwłaszcza spożywczych, ułatwiających aprowizację mieszkańców. W wieku miastach b. Królestwa jeszcze podczas wojny powstawały kooperatywy spożywcze różnej orientacji politycznej i apolityczne, uczestniczące w dystrybucji reglamentowanej żywności. Po odzyskaniu niepodległości i przezwyciężeniu chaosu gospodarczego, następowało scalanie i konsolidacja organizacji spółdzielczych, zakładano nowe spółdzielnie w miastach i na wsi. W 1919 r. odbudowano organizację stowarzyszeń spożywców, które w 1926 r. przystąpiły do Związku Spółdzielni Spożywców RP „Społem”⁴⁵. Aby ułatwić działalność różnych spółdzielni, oddalonych od centrali w stolicy, postanowiono utworzyć pośrednie ogniwo organizacyjne - oddział terenowy w Łomży. I tak w Łomży miał siedzibę oddział terenowy Związku „Społem”, którego kierownikami byli kolejno: Waclaw Pozowski, Stefan Zawadzki, Stanisław Wojciechowski, Zygmunt Fuks i Aleksander Marczyński. Zakupiono plac przyległy do stacji kolejowej przy ul. Śniadowskiej, wybudowano magazyn i bocznicę kolejową⁴⁶. Oddział obsługiwał także spółdzielnie z powiatów: łomżyńskiego, kolneńskiego oraz części szczuczyńskiego i ostrołęckiego. Zaopatrywały się w nim w towary spółdzielnie z Łomży, Kolna, Ostrołęki, Zambrowa, Nowogrodu, Myszyńca oraz 24 spółdzielnie wiejskie i 7 spółdzielni uczniowskich⁴⁷. Ponadto łomżyński oddział Związku „Społem” prowadził także 4 komisowe hurtownie soli w Łomży, Kolnie, Myszyńcu i Ostrołęce, 2 hurtownie wyrobów tytoniowych w Kolnie i Łomży oraz rozlewnię octu⁴⁸.

⁴⁴ W. Jemielity, *Łomża w okresie międzywojennym*, Łomża 2002, s. 32-33.

⁴⁵ W. Rusiński, *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. II 1918 - 1939, Warszawa 1980, s. 37, 38, 41, 79.

⁴⁶ W. Jemielity, *Łomża w okresie międzywojennym*, s. 32- 33.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

W okresie międzywojennym Łomży istniała także Kasa Stefczyka i Centralna Spółdzielnia Mleczarska „Zdrowie”⁴⁹.

Druga wojna światowa wstrząsnęła polską spółdzielczością, którą zachowana została jedynie w Generalnym Gubernatorstwie, lecz włączona w gospodarkę wojenną III Rzeszy i pozbawiona (oficjalnie) możliwości prowadzenia działalności społecznej⁵⁰. Początek wojny przyniósł we wrześniu 1939 r. krótkotrwałą okupację niemiecką, a następnie sowiecką i przyłączenie do Białoruskiej SSR. Okupacja sowiecka spowodowała włączenie polskich spółdzielni w system spółdzielczy Centrosojuza. Niemcy powrócili w czerwcu 1941 r. Na terenach przyłączonych do III Rzeszy polska spółdzielczość została zlikwidowana, a jej majątek przejęty przez przedsiębiorstwa niemieckie.

Po wojnie, łomżyński oddział Związku „Społem” został otwarty ponownie w lutym 1945 r., lecz jego likwidacja nastąpiła na początku 1950 r. w związku z reorganizacją i powstaniem Państwowej Spółdzielczej Centrali Handlowej i rozwojem sieci GS „Samopomoc Chłopska” oraz przekształcaniem spółdzielni spożywców, działających na terenach wiejskich i rolniczo – handlowych, w uniwersalne spółdzielnie „Sch”⁵¹. W Polsce powojennej, spółdzielczość, traktowana jako wspierany przez władze sektor gospodarki „uspołecznionej”, wtopiona została w centralnie planowaną gospodarkę nakazowo – rozdzielczą, co skutkowało szybkim rozwojem różnych branż spółdzielczości i rozwojem centralnych i terenowych struktur administracyjnych, dostosowanych do podziału administracyjnego kraju i organizacji branżowych. W 1958 r. powstała Łomżyńska Spółdzielnia Mieszkaniowa, która umożliwiła poprawę standardu mieszkaniowego prawie 30 tys. mieszkańców miasta Spółdzielnia Inwalidów „Razem” prowadziła usługi krawieckie, szewskie, rymarski. PSS „Społem” oprócz sieci sklepów prowadziła różne punkty usługowe i ośrodek „Praktyczna Pani”. Rejonowa Spółdzielnia Ogrodniczo – Pszczelarska zrzeszała prawie 200 członków. W Łomży istniały powiatowe (a później od 1975 r. wojewódzkie) związki spółdzielni spożywców, GS „Sch”, pracy i usług. Pojawiły się nowe obszary działania spółdzielczego. Orientacyjne dane o ilości spółdzielni różnych branż (spożywców, GS „Sch”, mleczarskich ogrodniczo – pszczelarskich,

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Szerzej o tym: H. Trocka, *Spółdzielczość polska w kampanii wrześniowej i antyhitlerowskim ruchu oporu na terenie generalnego Gubernatorstwa (1939-1945)*, Warszawa 2004.

⁵¹ „Społem” Spółdzielczość spożywców. *Consumer Co-operatives*, Wyd. qax manufaktura artystyczna, Bydgoszcz 2001, b. p.; *Spółdzielczość Gminna „Samopomoc Chłopska”*, Bydgoszcz 2000, t. III, s. 120.

rzemieślniczych podaje tab.8. Niestety, niepełne dane oraz różnych charakter ich działalności nie pozwala na próbę zbiorczego ustalenia potencjału gospodarczego wymienionych spółdzielni.

Tab. 8. Działalność wybranych organizacji spółdzielczych w woj. łomżyńskim w 1988 r.

Wyszczególnienie typu organizacji	Spółdzielnie	Członkowie osoby fizyczne w tys.	Punkty sprzedaży detalicznej		Zakłady i punkty gastronomiczne	Punkty skupu	Zakłady produkcyjne
			ogółem	sklepy			
CZS „Sch” (GS „Samopomoc Chłopska”)	28	56	874	699	48	1227	57
CZSMI (mleczarski)	5	31,6	-	-	-	16	7
CSOiP (ogrod.-pszczel.)	1	1,7	49	-	-	21	1
CZ RSP (roln.-prod.)	20	379	-	-	-	-	-
BGŻ (BS)	36	53,4	-	-	-	-	-
CZS „Społem”	6	23,4	141	141	43	-	38
CZSBM (Mieszk.)	21	24	-	-	-	-	-
CZRz (rzemiosło)	5	5,1	-	-	-	-	-

* rubryki nie sumują się. Zestawienie nie obejmuje spółdzielni zrzeszonych w CZSP, CZSI, CZSN, „Cepelii” (spółdzielnie pracy) oraz KZROiKR (SKR - spółdzielnie kółek rolniczych).

Źródło: *Spółdzielczość w liczbach*, Warszawa 1989, s.52, 54, tab. 30; s. 57, tab. 31; s. 64, tab. 33; s. 66, 67, tab. 36; s. 70, tab. 37.

Sto lat dziejów spółdzielczości w Łomży i okolicy świadczy, że stanowiła ona istotny składnik życia gospodarczo - społecznego, służąc różnym potrzebom ludności. Przetrwiała ciężkie lata wojen, chaosu gospodarczego, odradzała się i rozwijała pomimo trudności. Pomimo, że ustawa *O zmianach w organizacji i działalności spółdzielczości*⁵² z dn. 20 stycznia 1990 r. zlikwidowała hierarchicznie budowaną w Polsce powojennej strukturę organizacyjną spółdzielczości funkcjonującej w centralnie planowanej gospodarce nakazowo - rozdzielczej, spółdzielnie łomżyńskie (spożywców, mieszkaniowa, mleczarska, BS, GS „Sch”), chociaż poniosły dotkliwe straty, przetrwały i zdołały przystosować się do nowych warunków.

⁵² Dz. U. 1990, nr 6, poz. 36.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ:

- Bartyś J., *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974.
- Borkowski J. Gurnicz A., *Kółka rolnicze w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978.
- Centralne Towarzystwo Rolnicze i Włociańskie Kółka Rolnicze w Królestwie Polskim, [w:] *Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916.
- Chyra-Rolicz Z., *Spółdzielczość – ofiara czy filar systemu socjalistycznego?* [w:] *Spór o ocenę historii Polski powojennej (1944-1989)*, red. W. Ważniewski, „Prace Instytutu Historii WSRP”, nr 21, 1998.
- Chyra-Rolicz Z., *Towarzystwo Kooperatystów a rozwój polskiego ruchu spółdzielczego*, [w:] „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy”, nr 4, 1989.
- Dobroński A., *Łomża w latach 1866-1918*, Łomża–Białystok 1993.
- Grabski W., *Historia Towarzystwa Rolniczego (1858-1861)*, t. 1, Warszawa 1904.
- Jemielity W., *Łomża w okresie międzywojennym*, Łomża 2002.
- Kołodziej E., *Spółdzielczość na Mazowszu do 1939 r.*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 11, 1999.
- Kownacki J., *70 lat spółdzielczej biblioteki*, „Społem”, nr 24, 1987.
- Krzywicki L., *Stowarzyszenia spożywcze. Ustęp z dziejów kooperacji*, Warszawa 1903.
- Od Edwarda Abramowskiego do Jana Józefa Lipskiego. Z dziejów niepodległościowego i demokratycznego nurtu w polskim ruchu socjalistycznym*, red. Marek Marian Drozdowski, Warszawa 2002.
- Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, red. Zofia Chyra-Rolicz, Siedlce 2005.
- Poraj S., *Współdzielczość w Łomży*, „Ster”, nr 16, 1908, R. II.
- Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916.
- Rusiński W., *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. II: 1918-1939, Warszawa 1980.
- „Społem” *Spółdzielczość Spożywców*, Bydgoszcz 2001.
- Spółdzielczość Gminna „Samopomoc Chłopska”*, t. 3, Bydgoszcz 2000.
- Spółdzielczość w liczbach*, Warszawa 1989.
- Świtalski Z., *Stan wiedzy o życiu i działalności Edwarda Abramowskiego*, „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy” 1979.
- Trocka H., *Spółdzielczość polska w kampanii wrześniowej i antyhitlerowskim ruchu oporu na terenie Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 2004.
- Tymiński E., *Stan kooperacji pieniężnej w Królestwie Polskim*, [w:] *Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916.
- Wojciechowski S., *Statystyka spółdzielni*, Warszawa 1911-1918.
- Wojciechowski S., *Historia spółdzielczości polskiej do 1914 r.*, Warszawa 1939.
- Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. I: do 1918 r., red. S. Ingot, Warszawa 1971.
- Żerkowski J., *Najstarsze spółdzielnie spożywców w Polsce*, Warszawa 1964.
- Żerkowski J., *Spółdzielczość spożywców w Polsce 1918-1939*, Warszawa 1961.